

MİRÎ REJİM DIŞINDAKİ TOPRAK TASARRUFU BİÇİMLERİ

ÖLÜ ARAZİ (MEVAT) VE SULTANIN TOPRAK BAĞIŞLARI (TEMLİK)

Şenlendirilme ve mülk edinme potansiyeli taşıyan, esas olarak da sultanın seçkinlere bağışları (*temlik*) yoluyla malikâneler yaratmada kullanılan "ölü" veya çorak topraklar, İslâm imparatorluklarının toplumsal ve ekonomik tarihinde çok önemli bir rol oynamıştır.¹ "Ölü" toprak kategorisi, toprakta özel ve devlet mülkiyeti, tarım arazisinin ve vergi temelini genişlemesi, aynı zamanda belirli bir tarımsal işletme tipinin korunması gibi sorunlarla çok yakından ilgiliydi. Nitekim İslâm tarihinde en erken dönemlerden itibaren fıkıhçıların faaliyeti, "ölü" toprağa ilişkin meselelerde İslâm hukukuna yeni ve önemli bir fasıl eklemişti. Devletin *dominium eminens*'i, Hazreti Muhammed'in "Elbette bütün ıssız, sahipsiz ve ekilip biçilmeyen topraklar, Allah ile O'nun resûlünüdür" hadisiyle², kesinlikle yerleşmiş oluyordu. İlk tartışmalı sorun ise, "ölü" toprağın nasıl tanımlanacağıydı. Roma hukukundaki *res nullius* kavramına denk düşen bu kategori, başlangıçta ormanlar, çöller ve bataklıklar gibi çorak araziyle sınırlıydı. Ama bazı fıkıhçılar bunlara, işleyenlerince terkedilmesinin ardından uzun süre verimsiz ve sahipsiz kalan araziye de ekliyordu. Ancak, daha önce toprağı ekip biçmiş olanlar çok geçmeden geri döndükleri takdirde, toprağın tekrar tarıma açılması veya şenletilmesinde öncelik onların olmalıydı. Osmanlı arazi tahrirlerinde *mezraa* (bkz. aşağıda 205-211) ya da *hâlî* (ıssız, gayrimeskûn) diye kaydedilen geniş alanları "ölü" toprak kategorisine sokan bu yorumun, pratikte çok önemli sonuçları oldu. Zira, bu yorum uygulandığında devletin, eski sâkinlerince terkedilmiş tarım arazisini de yönetici seçkinler zümresi mensuplarına *temlik* edebilmesi imkânını yaratıyordu. Genellikle bu tür topraklar komşu köylülerce bir çeşit arazi rezervi olarak değerlendirilir, ya da gâh onlar, gâh başıboş köylüler veya göçerlerce iskân edilirdi. Bazen eski köy halkının geri geldiği bile olurdu. Sultanın terkedilmiş ve gayrimeskûn toprakları özel *mülk* olarak bağışlaması, civar köylerin yukarıda sözü edilen

¹ Osmanlı öncesi dönemde *temlik* (*tamlık*) ve *ikta*' konularında, bkz. Cahen (1953), ss. 25-52; Morony (1981), ss. 135-75; aynı yazar, ss. 209-23; Haque (1977), ss. 258-84. Ancak Osmanlı *temlik*'i, içeriği ve temel terminolojisiyle daha çok Türk-Moğol *soyurga*'nın devamıdır; bkz. Subtelny (1988), ss. 479-509.

² Yahya b. Âdam'dan aktaran : Haque (1977), s. 251.

avantajlarını yitirmelerine ve köylülerin yeni toprak sahiplerince sömürülmesine yol açıyordu. Zira bu gibi toprakları işleyen köylüler, artık yarıcılık ilişkileri çerçevesinde, ürünlerinin daha büyük bir bölümünü toprak sahibine teslim etmek zorunda kalırlardı. Ne var ki, Abbasiler zamanında Aşağı Irak'ın yaşadığı tecrübeden farklı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda köylüler, çoğu zaman bu toprakları *tapu* çerçevesinde normal bağımlı kiracılık koşullarıyla iskân ederlerdi. Açıktır ki, ekilip biçilmeyen araziye yarıcı rençber çekmenin zorluğu, Osmanlı örneğinde köylülerin lehine işliyordu.¹ Ancak ölü toprağın, ormanların veya bataklıkların malikânelere dönüştürülmesi halinde, tarımda ve vergi temelinde gerçek bir genişlemeden söz edilebilirdi.

İlke olarak Osmanlı sultanı, iskân ve şenletmenin ancak bu sayede gerçekleşebileceği hallerde, terkedilmiş veya gayrimeskûn tarım topraklarını kişilere bahşederdi. Aksi takdirde, terkedilmiş topraklardan gelir sağlamak için devlet, toprağı *mukataalu* olarak kiralama yöntemine başvururdu. Toprağın bilfiil tarıma açılması, imamın buna izin vermesinden önce de, sonra da gerçekleşebilirdi. Böylece devlet, köylüye ayrılmış ama terkedilmiş tarım arazisinin gaspedilmesini önleyebilme konumunu koruyordu. Şenletmenin mülke dönüşebilmesi için, toprağın ekilip biçilmeye hazırlanması gibi gerçek bazı ıslâh önlemleri aranır; sırf arazinin etrafını çitle çevirmek yeterli sayılmazdı.

Yeni tarıma açılan toprağın *mülk* edinilebilmesi için imamın iznini önkoşul sayan fıkıhçılar, buna pratik bazı savlar da eklemiş ve düzenleyici bir otorite olmaması halinde bu tür toprakları ele geçirme çabalarının ilgili kişiler arasında sürekli çatışmaya, hattâ kavgaya yol açacağını öne sürmüşlerdir. Gerçekten de, kadı sicillerinde görülebileceği üzere, köyün müşterek arazisine; yani otlaklarına, harman yerine, vb. eşraf tarafından köylüler aleyhine el konması, Bizans ve Osmanlı imparatorluk bürokrasilerinin sürekli mücadele etmek zorunda kaldığı genel bir problemdir.

Sultanın toprağı *mülk* olarak bağışlarken verdiği *temliknâme*'lerin incelenmesi, Osmanlıların toprak mülkiyeti anlayışına biraz daha açıklık getirebilir. Temlik alma süreci, kural olarak, ya doğrudan doğruya ya da *veziriâzam* veya *beylerbeyi* gibi yüksek bir mevki sahibi aracılığıyla sultana resmen başvurulmasıyla başlardı. Başvurma nedenleri hayli değişik olabilirdi: Çoğu zaman başvuran kişi, dinî bir *vakıf* aracılığıyla hayrat ve hasenat -bir cami ve külliyesi, *medrese* veya çeşme-tesis edebilmek için bu gelire gerek duyduğunu belirtir; daha nadir olarak, kendisinin ve ahfadının

¹ Çorak toprakların şenletilmesi için, halifeliğin ilk dönemlerinde Güney Irak'ta Doğu Afrika'dan getirtilen köleler, Osmanlılarda ise daha çok savaş esirleri kullanılmıştır.

yararlanmasını, ya da sözkonusu gelirin zaten mevcut bir *mülk* veya *vakıf*'a ilâve edilmesini gerekçe gösterirdi.

Temliknâme'si alınmak için başvuru yapılan şey, açık seçik tanımlanmak zorundaydı. Genellikle ekilip biçilmekte olan bir arazi (*reaya*'sıyla birlikte bir veya birkaç köy), ya da terkedilmiş tarım arazisi veya otlak ve çayırlar, ya da çorak topraklar, yahut müracaat sahibinin şenletip malikâne kurduğu arazi, yahut bazen sırf kamu su şebekesinden bir miktar suyu kullanım hakkı, *temlik* konusu olabilirdi.

*Temliknâme*yle sultan, başvuru sahibinin gösterdiği sadakat ve yararlılık nedeniyle bu ayrıcalığa lâyık olduğunu dile getirerek mülkiyeti kendisine tevdi ederdi. *Mülk* olarak verilen toprağın sınırları *temliknâme*'de dikkatle çizilirdi. Gene de resmî temlik işleminin tamamlanmasının ardından, ilgili kişi toprağının sınırlarından emin olmak isteyebilir ve çoğu zaman sözkonusu sınırları tarif eden ayrı bir belge alırdı. Bunun için eline, *sınırnâme* denilen ve şeklen bir padişah beratı olarak düzenlenen özel bir belge verilir; bu belge belirtilen toprağa mülk olarak *tesahüp* ve *tasarruf* etmesini garanti eder ve yerel makamlar dahil her türlü dış müdahaleyi önlerdi. Bu sınırlar içinde kalan tarım arazisi, çorak topraklar, tepeler, ormanlar, nehirler, göller ve pınarlar dahil herşey üzerinde, *temlik* sahibinin özel mülkiyeti tesis edilmiş olurdu. Devlet de, vergi toplamak ve suçluları takip için araziye girmek dahil, tüm haklarını *temlik* sahibine devretmiş sayılırdı. Resmî denetime karşı dokunulmazlık, sözkonusu toprağın "tam *serbestiyet* üzere" verildiğini, bu araziye ait kayıtların "divan kalemlerindeki defterlerden çıkartıldığını" ve yerel makamların ya da başka herhangi bir kimsenin bu toprağa "ayak basmasının" yasaklandığını belirten özel bir formülle vurgulanırdı.¹

Temlik edilen toprakların kazandığı tam özerklik ve dokunulmazlıklar, Osmanlı toplumu ve yönetiminin örgütlenmesinde önemli değişikliklere yol açardı. En önemlisi, kendi köylerindeki çiftliklerini terkeden köylüler, bu ayrıcalıklı topraklara sığınıp yerleşmeye meylemekteydiler. Dolayısıyla, toprak *temlik*'leri, normal *mirî* arazideki aile çiftliği sistemini çökertici bir etki yapmaktaydı. Sultanın toprak *temlik*'lerinde ileri gitmesi halinde bunun bürokrat eleştirmenler tarafından şiddetle kınanmasının nedeni, buydu. Kaldı ki, kırsal alanlarda yerel makamların, yani *sancakbeyi* ve *subaşı*'ların emrindeki inzibat güçleri, *temlik* edilmiş araziye giremediğinden, kanundışı eylemleri nedeniyle takibata uğrayan kişiler de kaçıp buralara sığınıyordu. *Mülk* ve *vakıf*'lar, ekili alanlarını genişletebilmek için nereden gelirse gelsin her türlü iş gücüne kucak açtıklarından, bu tür toprakların yöneticileri ile yerel makamlar arasında anlaşmazlık eksik olmuyordu. Ancak onaltıncı yüzyılda bu gelişme henüz çok yaygınlaşmamıştı; *temlik*'lerin, *mirî* toprak

¹ İslâm bürokratları, "*mafruz al-kalam wa maktu' al-kadam*" formülünü kullanırdı.

rejimini yıkıp özel bir toprak sahipleri sınıfı yarattığını söyleyebileceğimiz bir noktaya varmış değildi. Ayrıca unutmamalıyız ki, eskiden beri mevcut *mirî* araziden çok, tarıma yeni açılan topraklar *temlik*'lere konu oluyordu.

Osmanlı devletinin başlangıcından itibaren sultanlar, daha çok seçkin zümre mensuplarının dinî *vakıf* kurabilmeleri için toprak *temlik* ediyor ve bu amaç *temliknâme*'lerde açıkça zikrediliyordu. En gözde *temlik* türlerinden biri de, fethedilen diyarlarda Türk kırsal yerleşimlerinin ortaya çıkmasında hayati bir rol oynayan derviş *zaviye*'lerinin kurucularına yapılan bağışlardı. Gerçi I. Süleyman zamanında Osmanlı aleyhtarı propaganda merkezleri haline geldikleri gerekçesiyle heterodoks *kızılbaş* Türkmen *zaviye*'lerinin birçoğu kapatılmış, *vakıf* toprakları müsadere edilmişti. Ancak gene I. Süleyman'ın saltanatının daha sonraki dönemlerinde, bu *zaviye*'ler ile *vakıf*'larının kaldırılması sonucu Doğu Anadolu'da, Erzurum'a giden anayol boyunca şenliğin, seyahat kolaylığı ve güvenliğinin de kalmadığı itiraf edilip, bunlardan bir kısmı tekrar açılmıştı. Her halükârda, bu ilk dönem *zaviye*'leri ile *mülk* ve *vakıf*'larının tesisine temel teşkil eden *temlik*'ler, daha çok bataklık ve ormanlardan tarıma açılan toprakları kapsıyordu.

Yukarıda da belirtildiği gibi, *temlik* işlemi kamu hazinesine akması gereken bütün vergilerin tahsilini önlediğinden bu yolla kurulan malikâne veya *evkafa* vergi tahsildarı giremezdi. Bununla birlikte, nakden ödenen İslâmî bir vergi olarak *cizye*'nin de *temlik* edilmesi istisnâ bir olaydı. *Temlik* konusu *gelir*, genellikle *öşür* ile örfî resimlerden oluşurdu. Çoğu durumda toprak sahibi, sadece vekilharç veya *kethüda*'sını yollayıp, devlet ait aynı vergi ve resimlerden ibaret olan gelirini toplatıyordu. *Timar* sahibinin işlevi neyse, *kethüda*'nıninki de oydu: defterde kayıtlı vergileri toplamak; köylü ailelerinin toprağın statüsünü ve kullanım tarzını değiştirmemelerini gözetmek; köylü aile çiftliği birimlerinin sayısını korumak ve arttırmak.

Toprağın yeni tarıma açılıp *temlik* edilmesi durumu hariç, kendisine arazi tevcih edilen kişi genellikle doğrudan üretim sürecine katılmazdı. Her halükârda, köylerin *mirî*'den *mülk* veya *vakıf* statüsüne geçmesi, ya da tekrar *mirî*'ye dönmesi, doğrudan üreticiler, yani köylüler düzeyindeki üretim örgütlenmesini de, köylünün toprak sahibine veya devlete karşı yükümlülüklerini de değiştirmiyordu.

İmparatorluğun ilk üç yüzyılında, sultanefendiler ile vezirlere sık sık geniş arazi *temlik*'leri verilmiş; çoğu zaman bu yolla büyük *vakıflar* kurabilmeleri amaçlanmıştır.¹ Örneğin, Sokollu Mehmed Paşa'nın yeni fethedilen Beçskerek kentinde bir cami ve külliye yaptırabilmesi için, bir dizi terkedilmiş köy 1550'lerde şenletilmek üzere kendisine *temlik* edilmişti.

¹ I. Süleyman'ın saltanat döneminden kaynaklanan bir *temliknâme* koleksiyonu için, MS British Library (British Library Elyazınaları), Or MS 9503, fol. 2-34'e bakınız.

Büyük nüfuz sahibi olan Kösem Sultan da (ö. 1651), *temlik* ve *vakıf* sayesinde Kuzey ve Orta Yunanistan'ı birleştiren anıtsal bir köprü yaptırmıştı. Bu girişimin temelinde, bu bölgenin, ilk başta I. Süleyman tarafından kızı Mihrumah'a *temlik* edilen ve daha sonra hep sultanefendilerce yönetilegelen zengin *vakıf*ları yatıyordu.¹

Bazı durumlarda mülk sahibi, kendisine tevcih edilmiş topraklar üzerinde daha sonra ek bazı haklar talep ederdi. Örneğin I. Süleyman'ın eşi Hürrem Sultan, daha önce kendisine *temlik* edilen arazinin sınırları içinde sonradan peydah olan altı köyün daha *temlik*'ini istemişti.² Bu yeni köyler 1541-51 arasında birçok köylünün dışarıdan gelip Hürrem'in arazisine yerleşmesiyle ortaya çıkmıştı. Merkez bürokrasisi, devlet arazisindeki yerleşimlere zarar verdiğinden, köylülerin *mülk* veya *vakıf* araziye geçmesini genellikle hoş karşılamıyordu. Bu olayda, ek bir *temlik* verilmesi kabul edilmiş, ama *temliknâme*'de, dışarıdan gelenlerin Hürrem'in arazisine yerleşmeye devam etmesinin, ya da sultanefendinin adamlarınca bu tür yerleşimlerin teşvik edilmesinin önlenmesi açıkça ifade edilmişti.

1554'te Veziriâzam Ahmed Paşa'ya verilen *temlik*, terkedilmiş toprakların *mülk*'e dönüştürülmesi sürecini yansıtır. Ahmed Paşa, üzerlerinde yaşayan köylü nüfusun terkettiği ve kendisinin Yahya adında birinden satın aldığı, sonra da Bulgar, Macar ve Sırp esirlerini yerleştirmek suretiyle ekilip biçilen köylere dönüştürdüğü iki parça toprağın *temlik*'ini istemişti. Bu topraklar başlangıçta fetih arazisi niteliğinde olduğundan, *dominium eminens* devlete aitti ve her zaman devlet hazinesine bir kira bedeli ödenmesi gerekiyordu. Ahmed Paşa istediği *temlik*'i aldığı anda, bu kira da ona bağışlanmıştı.

Onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda sultanın devlet arazisinden özel kişilere verdiği *temlik*'lerin çoğu, terkedilmiş kullanılmayan topraklardı. Zaten bunların da önemli bir bölümü, çorak (*mevat*) topraktı. Sultanlar, daha doğrusu bürokrat devlet adamları, bayındır köyleri ve köylü ailelerini özel kişilere mülk olarak vermeye isteksizdiler. Terkedilmiş veya çorak toprakları tarıma açıp canlandırmak için gerekli sermayeye sahip olan yönetici seçkinlere "ölü" araziden yapılan *temlik*'ler ise, yeni gelir kaynaklarının yaratılmasını ve zamanla önemli kamu hizmetlerinin yerine getirilmesini sağlıyordu. Zira, bu toprakların çoğu eninde sonunda, gelirleri cami, mektep, kütüphane, çarşı, dükkân, köprü ve çeşme yapımı gibi hayır işlerinde kullanılmak üzere sahiplerince dinî *vakıf*lara bağışlanıyordu.

Aslında, merkez bürokrasisinin, seçkinler zümresinin açgözlülüğüne karşı verdiği mücadele, önceki patrimoniyal imparatorluklar gibi, Osmanlı devletinin de ezelî ve ebedî sorunuuydu. Daha onbeşinci yüzyılın ilk yarısı

¹ Aynı yerde, H. 961/1554 tarihli fol. 15.

² Aynı yerde.

gibi erken bir tarihte bile, özellikle sultanların dinî ve askerî seçkinlere önemli tâvizler vermek zorunda kaldığı siyasî bunalım dönemlerinde, büyük ölçüde *mirî* arazi devletin kontrolünden çıkıp *mülk* ve *vakıf* haline gelmiştir.

Temlik sahibinin *temlik* koşullarına uymadığı durumlarda, devletin *dominium eminens*'ini daima koruduğu ve gözettiği ortaya çıkıyordu. Örneğin, toprağı üç yıl üstüste ekip biçmemesi (*boz bırakması*) halinde, *temlik* sahibi mülkiyet hakkını yitirir; kanunen imam toprağı başka birine verebilirdi. Demek ki, aslında *temlik*'le amaçlanan ve mülkiyeti yasallaştıran koşul, toprağın bilfiil tarıma açılması ve ekilip biçilmeye başlamasıydı. Toprağın *mülk* edinilmesi, son tahlilde daima İslâm cemaati veya devletin üstün çıkarlarına bağlı kalıyordu. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nda bu tür (*mülk* ve *vakıf*) hak belgeleri bazen gözden geçirilip "iptal" edilebiliyor, ama tabii bu işlem her zaman, 1470-1512 döneminde olduğu gibi (bkz aşağıda), çok derin siyasî bunalımlara yol açıyordu.

Tarım arazisinin özel malikâne olarak *temlik* edilmesi, İslâmiyet'in ilk dönemlerinde de görülmüş ve zamanla benzer bir toplumsal dönüşüme yol açmıştı. Halifeliğin ilk iki yüzyılında güçlü bir merkezîyetçi yönetim, devlet mülkiyetindeki (*haracî*) arazinin bütünlüğünü koruyabilmiş¹; fakat bir sonraki aşama, hem yeni tarıma açılan "ölü" ve hem de mevcut *haracî* topraklar üzerinde malikâne sisteminin yaygınlaşmasına tanık olmuştu. Başka bir deyişle, Osmanlılar dahil İslâm imparatorluklarında merkezî iktidarın zayıflaması, klasik toprak sahipliği sisteminde görece bir çözülmeyi beraberinde getiriyordu.²

Devletin toprak *temlik*'indeki esas çıkarının, terkedilmiş veya çorak toprakların (tekrar) tarıma açılması ve böylece bayındırlık işleri için yeni gelir kaynakları yaratılması olduğunu görmüştük. Buna karşılık bireyleri *mevat* arazinin şenletilmesine yatırım yapmaya sevkeden dürtü, herhalde dinî bir *vakıf* kurup hayır işlemek özlemiyle birlikte, çoğu durumda, aile *vakfı* denen kurum aracılığıyla ailesine ve ahfadına daimî emin bir gelir sağlamaktı.

Çorak araziden yaratılan *mülk* ve *vakıf*'lar, ekonomik örgütlenme açısından, devlet denetimi altındaki köylü aile çiftliği, ya da *çift-hane* sisteminin hüküm sürdüğü *mirî* araziden ayrı bir kategori oluşturuyordu. Yukarıdaki örneklerin gösterdiği gibi, pek çok *mülk*'te toprak ve emek örgütlenmesi başlangıçta farklıydı: gâh ücretli işçilik, gâh serflik, gâh

¹ Haque (1977), s. 250.

² Devletin toprak üzerindeki denetiminin *temlik*, kiralama veya iltizam gibi yollarla zayıflaması veya sona ermesi, onsekizinci yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda görüldüğü gibi, taşra yönetiminde adem-i merkezîyetçi eğilimlerle elele gidiyordu. Bu konuda bkz İncılık (1977b), ss. 27-52.

yarıcılık öne çıkıyor; kimi zaman da toprak büyük bir hayvan çiftliğine dönüştürülüyordu.¹

Ancak zamanla, *mülk* ve *vakıf*'ların birçoğundaki toprak ve emek örgütlenmesi de, aile emeğine dayalı tipik bir *tapulu* köylü çiftliği, ya da *çift-hane* görünümüne bürünür oldu. Daha önce belirttiğimiz gibi, *mirî* araziden ayrılan köylü aileleri, sık sık *mülk* ve *vakıf*lara yerleşiyor; ayrıca, buralara yerleştirilen köle veya esir nüfus da, *çift-hane* esasına dayalı köylü aileleri olarak organize edildiğinden, daha sonra çoğu alâde hür *reaya* konumuna kavuşuyordu. Gördük ki, meskûn topraklar *temlik* edildiğinde, köylülerin genel statüsüne ve toprağın kullanımına ilişkin düzenlemeler öteki devlet arazisinde uygulananlarla aynı oluyor; keza gelir, aynı vergi/rant ve *rûsumat* bileşiminden oluşuyordu. Dahası, *mülk* ve hattâ *vakıf* arazinin bile tekrar *mirî*'ye dönmesi ihtimali daima mevcuttu. Tek önemli fark, *mülk* ve *vakıf* topraklardaki köylülerin, belirli dokunulmazlıklardan yararlanması ve daha iyi himaye görmesiydi. Sultan *hâss*'lerinde (*havâss-i hümayun*) olduğu gibi *mülk* ve *vakıf*larda da, ekonomik açıdan en ilginç husus, toprak sahiplerinin büyük buğday fazlaları biriktirip, gerek imparatorluğun kent merkezleri ve gerekse Avrupa gibi uzak pazarlara ihraç edebilmeleriydi. Gene bu toprakları çoğunlukla, en önemlileri pamuk, susam, keten ve pirinç olmak üzere çeşitli piyasa bitkilerinin üretimine hasrediliyordu.

Sonuçta, *mülk* ve *vakıf* sahiplerinin, işlenen devlet arazisini gaspetmedikleri sürece, imparatorluk ekonomisinde önemli ve olumlu bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Yönetici zümre, nakit sermaye biriktirebildiğinden, tarım arazisinin ıslâhı ve genişletilmesine yatırım yapabilecek başlıca toplumsal kesim konumundaydı. Klasik çağda bu gibi malikâneleri ellerinde bulunduranlar, sultanın dolaysız denetimi altındaki merkez bürokrasisine mensup yüksek ricaldi. Bu durum, özellikle çorak araziden yapılan ve bazen önemli ekonomik projelere temel oluşturan *temlik*'ler için geçerliydi. Ancak, devletin aslen patrimonial karakterinden ötürü, pekâlâ iyi durumdaki topraklar da sık sık sultanın gözdelerine *temlik* edilebiliyordu. Onaltıncı yüzyılda sultanın merkezîyetçi otoritesi ayakta kaldığı ve Celâlzade ile yetiştirmeleri gibi sorumlu bürokratlar bu otoriteyi imparatorluğun kurulu düzenini korumak için kullandıkları sürece, bu gibi sapmalar, sınırlı tutulabiliyordu. Yüzyıl sonunda ise, saray gözdelerinin yönetimdeki nüfuzunun giderek artması ve sultanın bağımsızlığını yitirmesi sonucu, sorumsuz *temlik* dağıtımının *mirî* arazinin yağmalanmasına yol açtığı, lâyiha yazan eliştirmenlerce vurgulanmıştır.²

¹ Abbasiler döneminde, *muzâra'a*, ya da yarıcılık sisteminin egemen olmasıyla yaşanan benzer bir gelişme konusunda, bkz. Haque (1977), ss. 310-46. Yarıcılık, özellikle *ikta*' arazisinde uygulanan sistemdi.

² Örneğin bkz. Koçi Bey (1939), ss. 38-40.